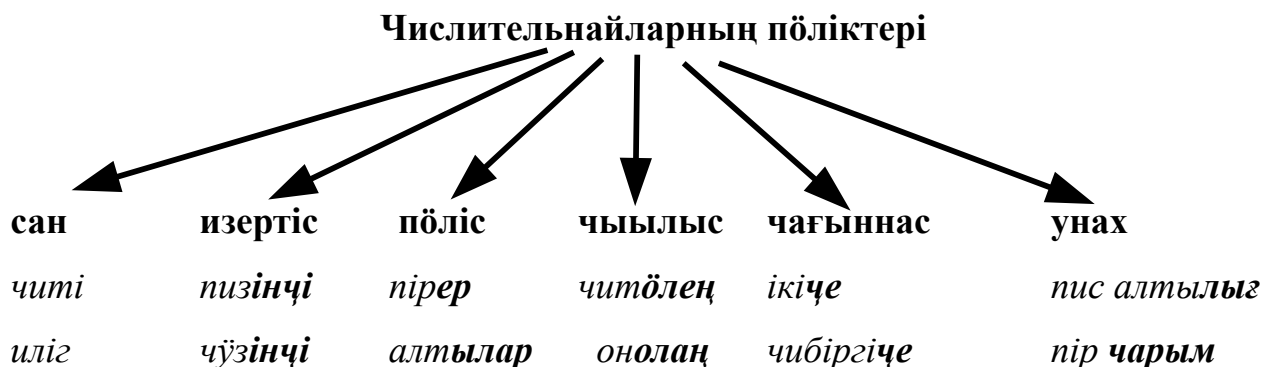

Изертіс паза пөліс числительнайлар

Изертіс числительнайлар

1. Ниме-нооның изертізін таныхтапчатхан паза **нинченчі?** сурыға нандырчатхан числительнайлар **изертіс числительнайлар** тіп адалчалар. Изертіс числительнайлар, прай тўрк тілдердегі чіли, чоохтағда чарытхы полып, тузазы паза хубулызы хоостыра пілдіріске чағын полчалар.

2. Олар сан числительнайларынаң **-ынчы, -інчі, -нчы, -нчі** хозымнар полызиинаң пўтчелер:

-ынчы/-інчі — согласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *тоғзынчы* (*тоғыс* + *ынчы*), *пизінчі* (*пис* + *інчі*).

-нчы/-нчі — гласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *алтынчы* (*алты* + *нчы*), *читінчі* (*читі* + *нчі*).

Пілерге кирек! Хакас тілінде «**пірінчі**» числительнайның орнына **пастагы** числительнай тузаланылча.

Палғалыстығ хадыл числительнайлардаң изертіс тузалығ числительнай пўдірзе, хозым халғанчы сөске хозылча: *чибіргі пис* — *чибіргі пизінчі*, *пір чўс он* — *пір чўс онынчы*.

3. Изертіс числительнайлар палғалысчатхан сөзі чох киректелчетсе, олар, предмет тузалығ полып, адалыс чіли, тартылғы формада санча, падежче паза

сырайча хубулчалар паза сказымай форманың хозымнарын алынчалар: *Хызыцах, нис класс тоозып, алтынчызына кірібіскен. Теес хоостыра мин алтынчызыбын.*

Изертіс числительнайларның падеж хоостыра хубулызы

А. алтынчызы	он үзінчізі	пір чўс хырых пизінчізі
Т. алтынчызының	он үзінчізінің	пір чўс хырых пизінчізінің
П. алтынчызына	он үзінчізіне	пір чўс хырых пизінчізіне
К. алтынчызың	он үзінчізің	пір чўс хырых пизінчізің
О. алтынчызында	он үзінчізінде	пір чўс хырых пизінчізінде
С. алтынчызынаң	он үзінчізінең	пір чўс хырых пизінчізінең
Ы. алтынчызынзар	он үзінчізінзер	пір чўс хырых пизінчізінзер
П. алтынчызынаң	он үзінчізінең	пір чўс хырых пизінчізінең
Сл. алтынчызынаңар	он үзінчізінеңер	пір чўс хырых пизінчізінеңер
Тң. алтынчызынча	он үзінчізінче	пір чўс хырых пизінчізінче

Пілерге кирек!

Изертіс числительнайлар үлүкүннер аттарын адирға киректелчетселер, улуғ буквадаң пазылчалар: *Тоғызынчы май, Сигізінчі март*, че олар саннаң пазылған ползалар, аның соондағы сөс улуғ буквадаң пазылча: *9 Май, 8 Март.*

Пөліс числительнайлар

1. Төйөй нима-нооларны чардыхтарға нинчелердең пөлілчеткенін таныхтапчатхан числительнайлар **пөліс числительнайлар** тіп адалчалар. Олар **нинчелердең?** сурыға нандырчалар. Чоохтағда олар чарытхы полчалар.

2. Пөліс тузалығ числительнайлар **-лар, -лер, -ар, -ер** хозымнар полызиинаң пүтчелер:

-ар / -ер – согласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *пір - пірер, тогыс - тогызар, нис чўс чибіргі төрттер - нис чўс чибіргі төрттер, читон -*

читонар, чүс - чүзер;

-лар / -лер – гласнайларға тоозылчатхан өөннерге хозылчалар: *алты - алтылар, читі - читілер, алтон ікі - алтон ікілер.*

Олар нима-нооның синін таныхтапчалар.

3. Пөліс числительнайлар пірееде, изертис числительнайларох чіли, предмет тузалығ пол парчалар. Андада олар хай пірее падежте (өөнінде **сығынғы** паза **пирілгі падежте**) киректелчелер, сан хозымнарын алынчалар паза чоохтағда адалыс чіли киректелчелер. Көзидімнер:

Миша паза Коля пизер тетрадь садып алғаннар, Галя паза Хароол, тізең, үзердең не садып алғаннар.

Олғаннар яблахты он пизер салковайга садыбысханнар — Олғаннар яблахты он пизерге садыбысханнар.

Пірееде пөліс числительнайның өөнінең иділістің піріктіріс деепричастие формазы пүт парча, андада ол чоохтағда обстоятельство полча: *Олғаннар стройга үзерлеп (хайди?) тчсурыбысханнар.*

Идер тоғыстар

1. Скобкадағы саннардаң изертис числительнайлар пүдіріп, пазыңар. Оларның піреезінең чоохтағ пүдірінер.

(60) кізі, (95) хап, (114) километр, (100) книга, (27) тура, (91 235) салковай, (8 573) метр, (1) хаалағ.

2. Хығырыңар. Чоохтағлардаң сан паза изертис числительнайларын палғалысчатхан сөстерінең хада ікі чара сығара пазыңар.

1) Наа проекттің программазы он чылға көстелче. 2) Читон ікінчі километрде автобус тохтағ иткен. 3) Наа кил ген олғаннарға пастағы хаалағ идерге оой ла полбаан. 4) Пістің проект үзінчі чылы чуртасха кирілче. 5) Конференцияда прай 22 национальность, 6 муң азыра кічіг чоннарның

чииттері паза олғаннары араласханнар. б) Иб-дең ол ікінчизін андағ ырах чолға сыхча.

3. Сан числительнайларынаң пөліс числительнайларын пүдіріңер.

1, 17, 134, 23, 1099, 100, 1000, 65, 2, 11.

4. Пирілген саннардаң изертис паза пөліс тузалығ числительнайлар пүдіріңер.

Көзидім: *ікі — ікінчі — ікілер.*

1, 3, 6, 8, 10, 12, 20, 25, 70, 90, 100, 1 000 000.

Литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.
2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.
3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.
4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.
5. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Й» [Текст]. – М., 1989. – 202 с.
6. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К» [Текст]. – М., 2000. – 235 с.